

آموزش نظامی در ایران (دوره قاجاریه) بر اساس کتاب‌های آموزشی خطی و چاپ سنگی

حوریه سعیدی^۱

چکیده

تحول در تشکیلات نظامی ایران، سرآغاز فصل نوینی در تاریخ معاصر ایران محسوب می‌شود. این حرکت که در واقع، شروع تلاش برای مدرنیزه شدن در بعضی از ساختارهای اجتماعی و حکومتی به‌شمار می‌آید؛ پیچیدگی‌های بسیاری همراه خود دارد. در این مقاله سعی می‌شود، بخشی از این حرکت تجدیدطلبانه شرح داده شود. تمرکز اصلی بر روی بررسی محتوایی کتاب‌های نوشته شده در زمان مورد بحث یعنی دوره قاجار با موضوعیت آموزش نظامی می‌باشد که با بهره‌گیری از نسخه‌های خطی و چاپ سنگی کتابخانه ملی انجام یافته است.

کلیدواژه‌ها

تاریخ ایران، قاجاریه، تشکیلات نظامی، کتاب‌های آموزش نظامی.

مقدمه

اروپا به ایران آورد. مظهر قدرت اروپایی در نظر شاه قاجار و شاهزادگان قدرتمند، علاوه بر ساز و برگ نظامی و آرایش سپاهی، لباس و صورت ظاهر آنان بود. از افراد مؤثر در تشکیلات نظامی ایران، عباس میرزا ولیعهد و وزیر میرزا عیسی فراهانی قائم مقام را باید ذکر کرد. ایشان تلاش خود را برای بازسازی قشون به روش جدید و استفاده از ادوات و اسلحه‌های نوین قرار دادند و در این زمینه

شروع اصلاحات نظامی به شیوه اروپایی، بعد از جنگ ایران و روسیه، یعنی از سال ۱۲۲۸ق به بعد، زیر نظر عباس میرزا نایب‌السلطنه در آذربایجان و نیز با تلاش برخی دیگر از شاهزادگان حاکم در شهرهای خود، وارد دوران جدیدی شد. اشتیاق امرای ایران به اصلاحات نظامی در قرن ۱۹ میلادی، بسیاری از افسران و مستشاران نظامی را از

۱. کارشناس ارشد تاریخ و عضو هیئت علمی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران hooriehsaeidi@yahoo.com

از معلمان و مستشاران نظامی خارجی بهره بردند. این امر برای امرای سنتی قشون ایران چندان خوشایند نبود و با مخالفت‌های آنان مواجه بود. (۵: ۶۱-۶۴؛ ۲: ۹-۱۰)

از دیگر افرادی که به نوعی در جریان دگرگونی و تحول در قشون ایران تأثیرگذار بوده و برای سازمان‌دهی آن کوشید، عباس ایروانی ملقب به حاج میرزا آقاسی صدراعظم محمدشاه بود. کلنل کلمباری که در زمان محمدشاه و برای مربی‌گری در امر آموزش نظامیان به ایران آمد؛ در خاطرات خود از وی چنین نقل کرده است: «حاج میرزا آقاسی خیلی زود اراده خود را بر همه قشون تحمیل کرد. اصلاحات نظامی این مرد جسور ولی واقع‌بین برای کشورش بسیار مناسب‌تر از روش‌هایی بود که اروپائیان ارائه دادند. در کشوری که تعیین و اخذ مالیات به‌صورت نامنظم انجام می‌گرفت هزینه نگهداری یک قشون دائمی بسیار زیاد می‌شد. میرزا آقاسی روزی به کلمباری گفته بود که برای داشتن یک ارتش منظم، چهارچوب اصلی قشون را به همین صورتی که هست یعنی با ۸۲ گروهان نگاه خواهم داشت. لیکن بجای این که این تعداد را دائما به حالت آماده‌باش و حاضر در یک جا نگهدارم. فقط هر چند وقت یک بار آنها را جمع می‌کنم تا به تمرینات نظامی پردازند. و بتوانند آمادگی رزمی خود را همیشه حفظ کنند. در نتیجه از آن پس بود که یک قشون منظم، مرکب از پیاده نظام (سرباز) و آتشبار (توپخانه) و یک قشون غیرمنظم شامل تفتگچی (تفنگداران پیاده) و سوارکار (قشون سوار) تشکیل شد و فقط قشون منظم

به تناسب درجه، سوابق و خدمات و انتساب خانوادگی و ایلی به شاه، از مواجب و جیره غدایی بهره‌مند بود» (۳: ۴۳).

در واقع از این زمان به بعد است که ما شاهد تألیف و ترجمه آثاری با موضوع آموزش نظامی در ایران هستیم که برخی به محمدشاه تقدیم شد و برخی به صدراعظم وی حاج میرزا آقاسی. ولی در واقع، تمامی آن‌ها با تشویق و حمایت میرزا آقاسی تهیه شد. از میان کتاب‌های معرفی شده در این مقاله، ۶ مورد متعلق به زمان محمدشاه قاجار است که از آن میان، ۳ عنوان به محمدشاه و ۲ عنوان به میرزا آقاسی تقدیم شده است. با وجود برخی تحولات روی داده در نظام، همچنان، عنوان‌های امرای نظامی، یک عنوان تشریفاتی بود و القابی چون وزیر نظام، وزیر لشکر، سردار کل، سرتیپ و برخی دیگر، به‌هیچ‌وجه دلالت بر شغل و توانایی فرد صاحب لقب در امور نظامی‌گری نبود. تنها عنوان امیر نظامی به کسی اطلاق می‌شد که رئیس قشون آذربایجان و در واقع وزیر جنگ ولیعهد بود. در واقع مرکز حقیقی سپاهیان ایران در تمام طول دوران قاجاریه، آذربایجان بود. بدین سبب، امیران نظامی آنجا به‌طور سنتی تعیین‌کننده و بعد از زمان تشکیل شورای وزرای دولتی به‌عنوان وزیر جنگ معرفی می‌شدند. در زمان وزارت جنگ و اقتدار رجال صاحب نفوذی چون میرزاتقی‌خان امیرکبیر، میرزا حسین‌خان سپهسالار، محمدخان قاجار، امیرنظام گروسی، ما شاهد بیشترین، حجم کتاب‌ها و رساله‌های مختلف در زمینه تألیف یا ترجمه

آثار نظامی و یا تعلیمات قشون هستیم.^۲ در زمان ناصرالدین شاه و تحت تأثیر دگرگونی‌هایی که از خارج ایران و داخل به ارکان دولت تحمیل می‌شد؛ در شکل‌گیری افواج نظامی تغییراتی پدید آمد که شورای نظامی شکل گرفت و در به‌کارگیری معلمان و مستشاران نظامی اروپایی تلاش بیشتری شد^۳ (۱: ۲۸۷ - ۲۹۲).

در مجموعه معرفی شده در این مقاله، ۴۵ عنوان کتاب متعلق است به زمان ناصرالدین‌شاه که ۱۵ عنوان از آن‌ها تقدیم نامه به وی دارد. و بر همین منوال ۹ عنوان به تاریخ سلطنت مظفرالدین‌شاه متعلق است با ۳ عنوان تقدیم‌نامه به وی، که این عنوان‌های نظامی در دوران بعد بسیار محدود است. برای معرفی بیشتر کتاب‌های آموزش نظامی مورد بحث به آوردن چند نمونه از هر یک از موضوعات مورد بحث در حوزه‌های نظامی خواهیم پرداخت.

معرفی کتاب

چنانکه در قبل آمد، معلمان نظامی که از کشورهای مختلف در طول دوره قاجار در ایران به سر برده و تعلیم بخشی از قشون ایران را به عهده داشتند؛ گاه به ترجمه و تدوین آیین‌نامه‌هایی برای تدریس در مدرسه نظام و یا قشون تحت اختیار، می‌پرداختند. برخی از ایشان که در دارالفنون به کار مشاقتی و آموزش دانش‌آموزان مشغول بودند موظف می‌شدند در هر سال حداقل یک جلد کتاب در رشته‌ای که

تدریس می‌کردند، تألیف نمایند. این کتاب‌ها به‌وسیله معلمان ایرانی یا شاگردان ممتاز که عنوان خلیفه داشتند، ترجمه و با اصل آن‌ها در کتابخانه مدرسه نگهداری و بعضی هم چاپ می‌شد (۵: ۷۸).

در این بخش به معرفی تعدادی از این آثار که به شکل آیین‌نامه، کتاب‌های صرفاً اطلاعاتی و یا به‌ویژه کتاب‌های آموزش نظامی، تألیف و یا تدوین و ترجمه شده و جهت پیشکش و استفاده به شاه قاجار و یا صدراعظم تقدیم شده است، می‌پردازیم.

مطالب مطرح شده در این آثار که بیشتر خطی و برخی نیز چاپ سنگی است، بیانگر و مؤید همان روشی است که درباره تعلیم و تربیت افراد قشون اعمال می‌شد و ناکام مانده است. در برخی از این نسخه‌ها نام نویسنده و مترجم آن به صراحت ذکر شده است، ولی برخی دیگر، نویسنده را به‌عنوان مؤلف معرفی می‌کنند، ولی خواننده اثر با دیدن اصطلاحات به کار برده شده در آن و سبک نوشتاری اثر، مطمئن می‌شود که کتاب ترجمه شده است و به خلاف به‌عنوان تألیف و برای گرفتن صله بیشتر و احتمالاً یافتن عنوان و جایگاهی بالاتر تهیه شده است. با این مقدمه به معرفی چند نمونه از این نسخه‌ها که با عنوان ترجمه و یا تألیف ذکر شده و با رعایت ترتیب تاریخ تحریر آن‌ها می‌پردازیم.

۱) اولین کتاب از این مجموعه کتابی است به زبان فرانسه درباره شیوه‌های استفاده از مواد محترقه با عنوان «آتش‌بازی» (تاریخ

۲. آمار و اطلاعات مربوط به آن بعداً خواهد آمد.

۳. ضمیمه چند برگ سند متعلق به شورای نظامی

تألیف ۱۸۳۵م/ ۱۲۵۴ق و نام نویسنده نامعلوم (است) این کتاب برای آشنایی از مواد محترقه و ابزارهای مختلفی که در آن به کار می‌رود، تهیه شده است و به نظر می‌آید تنها برای تقدیم به شاه مورد استفاده قرار گرفته است. (۲) یکی دیگر از نسخ قدیمی‌تر این مجموعه که متعلق است به سال ۱۲۵۷ق. «رساله در علم قورخانه» نام دارد. این اثر توسط محمدباقر تبریزی نگارش یافته است و بنا به اظهار نویسنده «به اشارات جناب حاج میرزا آقاسی» وزیر محمدشاه، مؤلف، مأمور به نوشتن آن شده است. بنا به اظهار مصنف، این کتاب شامل سه باب است؛ که باب اول آن مربوط است به ساختن اسبابی که متعلق به توپخانه است و نیز ساختن فشنگ، و باب سوم در بیان آتش‌بازی است. نکته قابل توجه این است که نویسنده در این قسمت به‌طور مفصل و با طرح‌ها و اشکال ترسیمی، به تشریح انواع اسباب آتش‌بازی و خصوصیات و ملزومات آن می‌پردازد. چنانکه به نظر می‌رسد، این بخش از کتاب بیشتر مورد توجه نویسنده قرار داشته است. شاید اسباب آتش‌بازی بیشتر به کار حفظ کشور می‌آید تا تجهیزات نظامی؛

(۳) کتاب *هندسه نظامی* (ترجمه) سال ۱۲۶۴ق. محمدحسن شیرازی بنا به گفته خود، وی این کتاب را بر اساس درس‌های موسی سمنو [سیمینو] مهندس فرانسوی که سال‌ها در خدمت ولیعهد (محمد میرزا) بوده تحریر کرده است. او علت تألیف کتاب را بی‌خبری «غازیان» و «سپاهیان نصرت آیین»

از قشون و «آداب و رسوم مقاتله» ذکر کرده است. در بخش‌های مختلف آن، نویسنده به توضیح سنگ‌سازی و استحکامات افواج و توپخانه پرداخته است.

(۴) کتاب *قانون نظام*، سال ۱۲۶۷ق. ترجمه یحیی [معمدالملک] که «بنا به فرمایش» از فرانسوی ترجمه کرده است. بحث عمده کتاب در توضیح شکل بناهای سربازخانه‌ها، اقامت، محافظت و تعیین منازل سربازها در آن است و همچنین درباره چگونگی حرکت افواج در شهرها و ولایات و لزوم وجود تمهیداتی برای آن‌ها تا اجحاف و تعدی به اهالی مردم آنجا نشود. محور مطالب لزوم وجود انضباط نظامی در میان افواج است و شکل دادن به قشون و سربازانی که در آن موقع تابع قاعده و قانون مشخصی نبودند.

(۵) کتاب *چاپ سنگی نظام ناصری* از بهرام قاجار ابن عباس میرزا. این کتاب در سال ۱۲۶۷ق. چاپ شده و مانند بیشتر کتاب‌های نظامی این دوره، اختصاص به رژه و مشق «مرچ و سلام» حرکات افواج و انضباط ایشان دارد.

(۶) کتاب *رساله جنگ*، ۱۲۶۹ق. از محمدتقی قزوینی، با توضیح نویسنده. مضمون اصلی کتاب «علم جنگ کوچک» است: نقل و قول‌های متن کتاب که عمدتاً از فرماندهان نظامی اروپایی و به‌خصوص فرانسوی است و نیز اصطلاحات به‌کار رفته در آن نظیر جنگ پارتیزانی، تاکتیک، استراتژی، پی‌کت (قراولان خاص) و برخی دیگر نمایانگر این است که این اثر، مستقیم و یا غیرمستقیم، ترجمه‌ای است که نویسنده به‌عنوان تألیف

۴. نمونه‌هایی از صفحات برخی نسخه‌های خطی معرفی شده در انتهای مقاله و ضمیمه آن آمده است.

خود معرفی کرده است.

۷) کتاب قواعد کلی نظام در سال ۱۲۷۰ق.، علی‌خان قراگوزلو آن را تألیف کرده است. در ابتدای اثر، «فرانچسکو متراتسو معلم کل افواج قاهره» تصدیقی نوشته بر لیاقت وی و امضا، اثری که محرر با دقت از روی درس‌های علمی و عملی وی نگارش کرده است. محتوای کتاب در سه بخش و یک خاتمه تصنیف شده و به توضیح پیرامون تقسیم‌بندی‌های افواج، طرز ایستادن، رژه و صفوف مختلف نظامی می‌پردازد. طرح‌هایی هم برای روشن‌تر شدن توضیحات در مقابل هر تعریف ترسیم شده است.

۸) رساله قانون نظامیه در سال ۱۲۷۰ق.، با تحریر محمودخان بنا به دستور حسنعلی‌خان افشار ارومی، این اثر که یکی از جالب‌توجه‌ترین آثار است که در این دوره درباره علوم نظامی نگاشته شده است و در آن به آداب تحصیل در مدرسه نظامی و انضباط حاکم در آن می‌پردازد.

نویسنده در این رساله، مطالب مربوط به این آداب را چنان توضیح می‌دهد که خواننده با دیدن آن، یک مدرسه نظامی انگلیسی متعلق به اشراف و رجال صاحب‌منصب را تصور می‌کند و محصلانی که از همان خانواده‌ها در آنجا به تحصیل اشتغال دارند. برای نمونه بخشی از فصل «آداب خوراک اهالی مدرسه» آورده می‌شود: «باید شام و نهار اهالی مدرسه به طرز فرنگستان باشد». وی در ادامه توصیه می‌کند که ترتیب چیدن وسایل غذاخوری و آداب غذا خوردن نیز به روش فرنگی باشد. «ظروف چینی طرح فرنگی با اسباب کارد و

چنگال و قاشق و دستمال موافق نفری اهالی مدرسه در انبارکارخانه [آشپزخانه] به ناظر سپارند. وقت شام و نهار ناظر از کارخانه موافق ضابطه، نهار را آورده در اوطاق معین نهارخوری به سیاق فرنگستان بچیند و طرح چیدن نهار بدین سیاق در روی میز در پیش روی هر صندلی یک بوشقاب چینی با یک دستمال و یک دست چنگال و کارد و قاشق و یک استکان آبخوری و یک پارچه نان فرنگی گذاشته در وسط میز از سر تا پا از ظروف فرنگی و خورش چیده»

به نظر می‌رسد نویسنده تنها این روش تحصیل را باعث پیشرفت ارتش و پیروزی در صحنه‌های جنگ می‌داند و لابد دلیل شکست‌های نظامی ایران در مقابل روسیه نیز، نبود چنین امکاناتی تلقی می‌شود.

۹) رساله در علم جنگ در سال ۱۲۷۲ق.، از علی ابن محمد دنبلی تبریزی. نویسنده که خود زمانی از شاگردان مدرسه دارالفنون بوده، بنا به «اقبال پادشاه جم‌جاه» به ایجاد صنایع و کارخانه‌ها و به خدمت گرفتن معلم‌ان فنون نظامی، به تحریر این کتاب اقدام نموده است. مؤلف ضمن توضیح مطالبی پیرامون تکالیف صاحب‌منصبان و افراد هر قشون به هنگام جنگ و در میدان جنگ و چگونگی صف‌بندی آنان، اشاراتی دارد به انگیزختن امید و شور وطن‌پرستی میان افراد سپاه و راه‌هایی هم برای حصول آن پیشنهاد می‌کند. وی چنین می‌نویسد: «بهرتر آن است که برای هر با تالیون از اسلحه سه‌گانه قصه‌گویی گماشته شود که گاه بیگاه در ایام تعطیل به موجب اذن و دستورالعمل صاحب‌منصب آن

قسمت از گزارشات گذشتگان و نصایح دیگر به مقتضای وقت و پیش آمد ماموریت که موجب مزید بر غیرت و رشادت و صداقت آن باشد با زبان عوام فهمی بیان نموده، چشم و گوش لشگر گشاده به هر رشادت باشد». نویسنده در لابه لای مطالب کتاب به آوردن مثل هایی از ناپلئون و رفتارهای جنگی وی و بعضی دیگر از فرماندهان اروپایی در هنگام جنگ ها می پردازد.

در این هنگام که توجه شاه و امرای وی به ترتیبات و مؤسسات نظامی معطوف است و نیز علاقه شخصی ناصرالدین شاه به ترجمه آثاری از ممالک دیگر در حوزه های مختلف تاریخی و نظامی است، طبیعی است که رقابت برای تألیف یا ترجمه این آثار در میان اهل قلم و صاحب منصب زیاد می شود و گاه این رقابت به تقلب و نسخه دزدی از جمله کتاب هم می رسیده است.

۱۰) رساله در علم جنگ نوشته شده در ۱۲۷۶ق.، توسط آنتوان رجویل پروسکی. نویسنده درباره علت تألیف کتاب چنین می نویسد: «... اما بعد چون در عهد دولت ابد مدت ... ناصرالدین شاه قاجار خلدالله ... ملکه و سلطانه از برای شقوقات نظام، ترقیات کلیه حاصل شده و هر کس چیز با مصرفی پیدا کرده به عرض اولیای دولت رسانیده و مورد التفاتات کلیه شده، لهذا کمترین خان زاد جان نثار آنتوان رجویل پروسکی ولد پروسکی صاحب امیر تومان که سال ها در دولت قوی شوکت ایران صانهاالله عن البغی و الحدثان به جان نثاری مشغول بوده تا آن که در جنگ هرات خون او در راه دولت علیه

ایران ریخته شده، این کتاب را ترجمه کرده و به جهت صاحب منصبان مهندس و توپخانه و سایر افواج بسیار نافع و در روز جنگ به کار است و چون...». در ادامه مطلب، به روشنی معلوم می شود که این کتاب با تغییراتی که در مقدمه و مؤخره آن ایجاد شده؛ عیناً و واژه به واژه از کتاب ترجمه کتاب هندسه نظامی متعلق به سال ۱۲۶۴ق.، نسخه برداری شده و بر آن نیز آرایه هایی افزوده است.

۱۱) کتاب قواعد حرکت مخبران متعلق به سال ۱۲۷۶ق.، بر اساس اطلاعاتی که مؤلف در مقدمه کتاب ارائه می دهد. بنا به فرمان محمدخان سپهسالار مسیو «سرژان فرانسوی» که معلم فن نظامی بود، از آیین نامه ها و قواعد فرانسه جمع آوری کرده که توسط مرتضی قلی آقا ولد بهاءالدین آقا ترجمه شده است. این نسخه درباره آرایش و قواعد حرکات مشق سربازان پیاده است.

۱۲) کتاب قانون نظامیه متعلق به سال ۱۲۸۱ق. به استناد حاشیه صفحه اول کتاب، بنا به دستور ناصرالدین شاه و به وسیله محمدخان سپهسالار نوشته و یا تهیه شده است. «سواد دستخط همایون این کتابچه قانون نظامی که به حکم ما سپهسالار اعظم نوشته است بهترین قوانین است برای نظم قشون ایران باید انشاءالله تعالی کل فصول این کتابچه را سپهسالار اعظم به طوری که خاطر ما می خواهد مجری دارد.

در کل ممالک ایران و این کتابچه را چاپ زده به همه ایران منتشر نماید و بعد از این بایست بنای عمل قشون از روی قواعد این کتابچه باشد بدون تخلف به خواست خداوند

عالم سنه ۱۲۸۱ ربيع الثانی اودئیل».

موارد مختلف مسائل نظامی در این کتاب بیان شده، از جمله اطاعت از قانون نظامی از جانب تمام افراد قشون، تقسیمات عساکر ایران، تشکیلات ارتش، جیره و مواجب سربازان، مدارس نظامی، احکام تنبیهات و تشویقات افراد نظامی و رتبه‌بندی‌های ایشان.

۱۳) ترجمه کتاب حرکات افواج متعلق به ۱۲۸۳ق، ترجمه محمدکریم فیروزکوهی. مترجم در ابتدای متن چنین نوشته است: «ترجمه کتاب حرکت افواج به قواعد دولت فرانسه به دستگیری کمترین چاکر جان‌نثار موسیوبه‌لر سرتیپ فرانسوی و به امداد خانه‌زاد تربیت یافته دولت ابد مدت محمدکریم ولد مرحوم حسین خان سرتیپ فیروزکوهی گردید و علاوه چند حرکت دیگر هم نوشته شد». کتاب با کمک طرح‌ها و تصاویری که به آن ضمیمه است به توضیح ترتیبات حرکات قشون و صف‌بندی نظامی می‌پردازد.

۱۴) کتاب قانون جنگ در باتلاق و میدان‌های دیگر متعلق به ۱۲۸۴ق، از محمودخان سرهنگ. نویسنده علت تألیف این کتاب را که درباره تاکتیک نظامی است، چنین می‌نویسد: «چون هر صاحب‌منصبی با علمی که از اروپا به مملکت محروسه ایران مامور شده است؛ بجز اطلاعات مملکتی که به ولایات خود فرستاده‌اند یا از روی غرض و یا از نقصان علم نتیجه از علم ایشان در این مملکت باقی نمانده و نیز به دلیل آن که امنای دولت هم خود را در این قضیه قرار ندادند به این خاطر بر خود فرض دانسته با وجود تحصیلاتی که در مدرسه نظام در فرانسه داشته، نتیجه این

تحصیلات را در قالب این رساله نوشته و انتشار دهد». نویسنده اثر که یکی از دقیق‌ترین و علمی‌ترین کتاب‌هایی است که درباره علم نظام نوشته شده، در پایان به انتقاد از بی‌توجهی امنای دولت به وضعیت صاحب‌منصبان نظامی ایران می‌پردازد و عزل و نصب افراد قشون را نه بر اساس لیاقت و کفایت بلکه به دلخواه صاحب‌منصبان بزرگ هر فوج که بی‌ترتیب در آن جایگاه قرار گرفته‌اند؛ می‌شمارد. «...پس مقصود از مدرسه دارالفنون و زحمات معلمین و مخارج دولت چیست و این است که در سالی لااقل دو نفر صاحب منصب با علم از مدرسه نمی‌توان به شوق تحصیل کرده بیرون آورد و در وقت فارغ‌التحصیلی نیز در افواج جای مخصوص ندارند».

۱۵) کتاب در علم ساختن توپ متعلق به سال ۱۲۹۶ق، ترجمه از روسی بنا به دستور نجفقلی خان نایب آجودان حضور، معلم توپخانه و مدرسه دولتی تبریز، پطرس‌خان سرهنگ مسیحی آن را ترجمه کرده و عنایت‌الله‌خان محرر آن بوده، «در تحت توجهات شعاع‌السلطنه خوانسالار حضرت اقدس صورت اتمام پذیرفته» و به مظفرالدین شاه تقدیم شده است.

این ترجمه که به توضیح طرز ساختن توپ اختصاص دارد، در جاهایی از متن اشاره به نقشه و تصاویری می‌کند که ظاهراً در اصل کتاب بوده ولی در ترجمه، تنها به آوردن متن اکتفا شده و ضمائم آن نیامده است. بدین لحاظ توضیحاتی که در متن اصلی روی اشکال و طرح‌ها انجام شده و با حروف لاتین مشخص گشته است ولی در

متن ترجمه نیامده، کتاب را برای خواننده ناکافی و ناکارآمد می‌سازد.

۱۶) کتاب ترجمه قانون خدمات نظامی متعلق به ۱۳۰۷ق.، ترجمه شده از آنتوان [رجویل پروسکی] مترجم. در ابتدای اثر چنین آمده است: «قانون‌نامه خدمات نظام دولت فرانسه که در هفدهم شهر ذی‌القعدة الحرام سنه ۱۳۰۶ در پاریس رسماً اعلام شده است، ترجمه غلام جان‌نثار آنتوان مترجم». مؤلف بدون هیچ مقدمه و توضیحی و یا مدح و ثنایی که معمول کتاب‌های آن دوره است، سراغ مطلب اصلی رفته و به ترجمه متن می‌پردازد.

پنج جلد کتاب‌های معرفی شده بعدی (از شماره ۱۷ تا ۲۱) به همین سبک و سیاق کتاب‌های نظامی هستند که نام صاحب اثر مترجم یا مؤلف و حتی تاریخ ندارد، ولی دارای روشی یکسان در نگارش و نیز نوع خط هستند که چنین به نظر می‌آید که آن‌ها ترجمه‌هایی از متونی هستند که به‌عنوان کتاب درسی صرف و مرجع تحصیلی برای محصلان علوم نظامی تدریس می‌شده است. ۱۷) کتاب علم تحصین و تحصن (اواخر قرن ۱۳ق)، مطلب این کتاب درباره فن قلعه‌سازی و خواص قلعه نظامی و طرز تحصن در قلاع و رفع محاصره آن و طرز گشودن و تسخیر قلعه نوشته شده است. ظاهراً این کتاب باید از یک متن فرانسوی ترجمه شده باشد که مترجم با به‌کار بردن اصطلاحات فنی فارسی به آن شکل تألیف داده است.

۱۸) کتاب اصول معرفت‌الارضی و نقشه‌برداری نظامی (اواخر قرن ۱۳ق)، نویسنده در این کتاب به مباحث مقدماتی زمین‌شناسی

و عوارض طبیعی که باید در فنون نظامی از آن بهره برد، پرداخته است و از شیوه نقشه‌برداری و نشان دادن و طراحی عوارض زمین بر روی نقشه‌ها صحبت کرده است. این کتاب نیز به روش کتاب قبل تدوین شده است.

۱۹) کتاب توپ کوهی (اواخر قرن ۱۳ق). کتابی است درباره توپ کوهی، اجزا و ساختمان و طرز ساخت آن. نوع نگارش و شرح اجزای مطلب موردنظر که با حروف لاتین در اشکال و متن آمده، چنین می‌نماید که مطالب یا از یک متن خارجی ترجمه شده و یا ترجمه دروسی است که در دارالفنون مورد تدریس قرار گرفته است.

۲۰) کتاب اسلحه‌شناسی (اواخر قرن ۱۳ق).، این کتاب نیز با همان روش چند کتاب قبل و حتی با همان خط و شکل نگارش یافته و به مانند آن‌ها نیز بدون مقدمه تمهیدیه و تقدیم‌نامه، یک راست، سراغ مطلب اصلی رفته است. نکته جالب در این کتاب، فضاهای خالی در میان متن است که به‌نظر می‌آید برای درج نام‌ها و اصطلاحات لاتین است که ظاهراً در متن اصلی موجود است.

۲۱) کتاب تاکتیک (اواخر قرن ۱۳ق).، این کتاب احتمالاً مقدمه چند کتاب اخیر است (از شماره ۱۷ تا ۲۰) که درباره علوم مختلف نظامی نگاشته شده و همان‌طور که در قبل مطرح شد گویا برای تدریس محصلان علوم نظامی در نظر گرفته شده است. در مقدمه کتاب آمده: «علم جنگ درجه اعلی عبارت است از تاریخ جنگ و استراتژی و تاکتیک، علم جنگ داخلی عبارت است از علم اسلحه و قلعه‌سازی و نقشه‌برداری و جغرافیای

جنگی و علم صرفه نظامی ...».

۲۲) کتاب رساله در نظم افواج، نام مؤلف و سال تألیف ندارد. بحث اساسی اثر درخصوص تعداد افواج پیاده است. مؤلف ضمن آن که در ابتدا اعلام می‌کند که هیچ خیال جنگ یا دشمنی از طرف این دولت با دیگر دولت‌ها و به‌خصوص همسایگان نیست، ولی شرط احتیاط حکم می‌کند که به تربیت قشون و سربازگیری پردازد: «... برای این دولت در وقت ضرورت هر قدر لازم شود گرفتن سوار خوب ممکن است چنان که به عرض همایون رسید لیکن قشون پیاده این دولت نسبت به وسعت مملکت و ملاحظه هم‌جوار و همسایه بسیار کم است زیرا که آمدن قشون موظف این دولت من حیث المجموع اسما هفتاد فوج است از قرار تفصیل ...»

۲۳) کتاب جزوه احوال لوازم جنگی. بدون ذکر تاریخ تألیف، نام مترجم و یا محرر، ولی به نظر می‌آید، نویسنده، موچیکس نامی است یا آنکه مطلب از زبان وی به عنوان سازنده کارخانه اسلحه و توپ آورده شده است. شکل مطالب و متن به‌گونه‌ای است که احتمال ترجمه بودن آن را قوی‌تر می‌نماید؛ چرا که در متن توضیحاتی دارد با ذکر شماره و اشکال آن‌ها که در کتاب موجود نیست.

۲۴) کتاب چاپ سنگی رساله دروس نظام، ترجمه جعفرقلی. بنا به ادعای مترجم، خود یکی از حاضرشدگان در حوزه درس مسیو «بهرل» بوده و این رساله را از فرانسوی ترجمه کرده که درباره محاصره و شرایط و ملزومات آن است و همچنان حدود ۷۰ عنوان

رساله خطی و سنگی نظامی که مشخصات آن‌ها به پیوست خواهد آمد و با بازشناسی این مجموعه که گوشه‌ای از آن معرفی شد، چنین به ذهن می‌آید که آموزش نظامی در دوره قاجاریه، آموزشی پراکنده، غیرمؤثر و ناهمگون با بافت قشون ایران بود و سپاه ایران را از آن چیزی هم که در زمان افشاریه و زندیه بود، ناکارآمدتر ساخت.

حاصل سخن آن که تعلیمات نظامی جدید در قشون ایران سطحی بود و افسران و مستشاران خارجی بیشتر تابع منافع و مصالح کشورهای خود بودند، بدین لحاظ می‌توان ادعا کرد که حضور ایشان در ایران منشأ اثر مفیدی برای دولتی که آن‌ها را به استخدام خود درآورده و هزینه گزافی نیز از این راه بر خود تحمیل کرده بود، نشد. فایده‌ای که از این رفت‌وآمدها به دست می‌آمد، اندک آشنایی ایرانیان با تمدن اروپایی و زبان‌های فرانسوی و انگلیسی بود. ولی در مقابل نیز ایشان به جزئیات امور حکومتی و اجتماعی ایران آشنا شده و از این راه و نفوذ در ارکان نظامی، دامنه تسلط خود را در ایران افزایش دادند. با امکاناتی که در اختیار داشتند با هر نشانه‌ای که حاکی از امکان توانایی ایران بدون نیاز به نفوذ دولت‌های دیگر باشد، به مخالفت برخاسته و با ترفندهای گوناگون، آن را از بین برده و یا خالی از اثر می‌ساختند. رفتارهایی که روسیه و انگلیس در رقابت با یکدیگر در قبال مراکز تمدنی ایران مثل مدرسه دارالفنون و مراکز تمدنی دیگر نیز در مواجهه با رجال ترقی‌خواه چون میرزا تقی خان و غیره داشتند، از این نمونه‌هاست.

فهرست نسخه‌های خطی و چاپ سنگی مربوط به آموزش نظامی به ترتیب تاریخ

شماره نسخه	نام نسخه	نویسنده	مترجم	تاریخ	تقدیم به
۲۵۵۴ رف	آتش بازی (به زبان فرانسه)	-----	-----	۱۸۳۵م / ۱۲۵۴ق	-----
۱۰۵۳ رف	صواعق النظام	محمد رضا مهندس تبریزی	-----	۱۲۵۶ ه.ق	محمد شاه
۱۶۹۸ رف	" " " " " "	" " " " " "	" " " " " "	" " " " " "	" " " " " "
۱۷۶۶ رف	رساله در قورخانه	محمد باقر تبریزی	-----	۱۲۵۷ ه.ق	میرزا آغاسی
۱۸۲۹ رف	هندسه نظامی	سیو سمنو	حسن شیرازی	۱۲۶۴ق	محمد شاه
۱۰۵۵ رف	رساله در فشنگ	-----	محمد رضا تبریزی	قرن ۱۳	میرزا آغاسی
۱۶۷۷ رف	قانون نظام	-----	یحیی [معتمد الملک]	۱۲۶۷ق	-----
۲۷۴ رف	مہزم الجیوش	آلفرد سورهلہ	فتحعلی شیرازی	۱۲۶۷ق	-----
۱۰۵۱ م.م	جزوه درسی قواعد علم جنگ [متراتسو]	-----	-----	-----	ناصرالدین شاه
۴۰۳ م.م	نظام ناصری (سنگی) بهرام قاجار ابن عباس میرزا	-----	-----	۱۲۶۷ق	ناصرالدین شاه
۱۶۲۵۱ آ	علم قورخانه	محمد باقر تبریزی	-----	قرن ۱۳	میرزا آغاسی
۱۵۸۱ رف	قواعد مشق نظام	-----	-----	۱۲۶۸ق	ناصرالدین شاه
۲۳۲ رف	رساله در علم جنگ	محمد تقی قزوینی	-----	۱۲۶۹ق	-----
۶۰۹ رف	قواعد کلی نظام	علی قراگوزلو	-----	۱۲۷۰ق	ناصرالدین شاه
۴۵۱۴ م.م	قانون نظام (سنگی) ترکی استانبولی	-----	-----	۲۷۱ق	-----
۴۰۷ رف	رساله در علم جنگ	علی بن محمد دنبلی	-----	۱۲۷۲ق	-----
۳۳۴ رف	قواعد حرکات مشق مخبران پیاده	موسیو سرژان فرانسوی	مرتضی قلی آقا	۱۲۷۶ق	-----
۱۶۴۴ رف	رساله در علم جنگ	-----	آنتوان رجویل پروسکی	۱۲۷۶ق	ناصرالدین شاه
۶۴۷ م.م	قانون نظام قشون (سنگی)	-----	-----	۱۲۷۷ق	ناصرالدین شاه
۶۵۶۷	قانون نظم قشون (سنگی)	کاتب محمدعلی جراح نظام	-----	۱۲۷۷ق	-----
۱۲۲۳۳	ترتیب و نظم قشون (سنگی)	کاتب محمدعلی جراح نظام	-----	۱۲۷۷ق	-----
۱۵۹۳ رف	قواعد نظام	محمدعلی یاور انجدانی	-----	۱۲۷۸ق	ناصرالدین شاه
۴۲۷ رف	کتابچه قانون نظامیه	-----	-----	۱۲۸۱ق	-----
۹۳۴ رف	حرکت افواج	مسیو بهلر	محمد کریم فیروزکوهی	۱۲۸۳ق	ناصرالدین شاه
۳۶۴ رف	جنگ در باتلاق و میدان‌های دیگر	محمود خان سرهنگ	-----	۱۲۸۳ق	-----
۱۵۴۳۲ رف	کتابچه ترتیب افواج قاهره	-----	-----	۱۲۸۶ق	ناصرالدین شاه
۶۳۶ رف	پولتیک خسروان	محمود سرهنگ خلیج	-----	۱۲۸۷ق	ناصرالدین شاه
۲۲۸ رف	اردو کشی (جنگ بین فرانسه و ...)	محمد مهدی بن یوسف حسینی تبریزی	-----	۱۲۸۸ق	-----

- ۲۷۴۹ رف ترجمه جدیدی درباب تکلیف ----- میرزا زین العابدین و میرزا ۱۲۹۳ اق -----
 به خدمت نظامی کلبعلی منشی نظام
- ۷۲۵ رف سوال و جواب در علم توپخانه نجفقلی (نایب آجودان حضور) ----- ۱۲۹۶ اق مظفرالدین میرزا
- ۱۸۲۳ رف توپخانه و گلوله آن ----- پطرس خان سرهنگ ۱۲۹۶ اق مظفرالدین میرزا
- ۱۲۶۳۶ قانون مشق نظام (سنگی) ----- کاستگر خان مهندس باشی ۱۲۹۶ اق ناصرالدین شاه
 و کریم خان نایب اول و کاتب هدایت اله منشی
- ۱۸۵۹ رف فهرست کشتی های جنگی انگلیس مسیومیچل اسماعیل ولد صحافیاشی ۱۲۹۷ اق صرالدین شاه
- ۱۳۸۹ رف جزوه خلاصه نفری عساکر ----- ۱۲۹۷ اق -----
- ۷۷ رف اصلاح نامه جمس هنری مک لین اسماعیل ولد صحافیاشی ۱۲۹۸ اق -----
- ۸۴۹ رف کتاب علم جنگ ----- سرتیپ محمدکریم فیروزکوهی ۱۲۹۹ اق -----
- ۵۸۹ رف کتابچه تومان بندی افواج ----- قرن ۱۳ ناصرالدین شاه
- ۱۰۱۳ رف اسلحه شناسی ----- قرن ۱۳ -----
- ۱۰۱۵ رف توپ کوهی ----- قرن ۱۳ -----
- ۱۰۱۶ رف اصول معرفت الارضی و نقشه برداری ----- قرن ۱۳ -----
- ۱۰۱۷ رف علم تحصین و تحصن ----- قرن ۱۳ -----
- ۱۰۱۸ رف تاکتیک ----- قرن ۱۳ -----
- ۳۷۴ رف شرح لوازم جنگی ----- قرن ۱۳ -----
- ۳۳۸ رف گروه در نظم افواج ----- قرن ۱۳ -----
- ۳۲۶ رف قسطاس ناصری محمدحسن بن غلامحسین سپهدار ----- قرن ۱۳ -----
- ۸۷۵ رف طرز توپهای میتر الیوز هاچکیس ----- قرن ۱۳ -----
- ۲۷۳ رف علم نظام ----- قرن ۱۳ -----
- ۷۰۴ رف کتاب تنبیه و تادیب مقصران سرباز ----- قرن ۱۳ -----
 (ترجمه آیین نامه انضباطی فرانسوی)
- ۱۲۲۷ رف تاریخ نظام و قشون حسینقلی خان دنبلی ----- قرن ۱۳ -----
- ۶
- ۱۲۴۶ رف منتخب الزمان (تیراندازی) محمدزمان (چراغ بیک) ----- قرن ۱۳ -----
- ۲۷۷ رف تاریخ علوم محاربات روکانکور ----- قرن ۱۳ -----
- ۶۷۴ رف دستورالعمل احتیاط در جنگ ----- قرن ۱۳ -----
- ۱۸۳۱ رف فهرست علوم که مسیو فلمر درس داده بود مسیو فلمر بیحی [معمدا الملک] قرن ۱۳ -----
- ۱۸۱ رف رساله ای در علم و قواعد توپخانه ----- قرن ۱۳ -----
- ۶۷۸ رف رساله دروس نظام (سنگی م.م) مسیو بهلر جعفرقلی ----- قرن ۱۳ -----
- ۷۴۲ رف صور مختلفه جنگ محرر (ابوتراب خان طباطبایی) ----- ۱۰۳۱ اق -----

۱۵۰	رف	ترجمه قانون خدمات نظامی	-----	آنتوان [رجویل پروسکی] ۱۳۰۷ ق	ناصرالدین شاه
۶۱۶۵		قانون مشق پیاده نظام طراح اطریشی (سنگی)	----	کریم قاجار ۱۳۱۴ ق	مظفرالدین شاه
۱۷۷	رف	شرح کشتی‌های جنگی انگلیس	-----	۱۳۱۷ ق	مظفرالدین شاه
۹۳۳	رف	تنظیمات سپاه آلمان	فتح الله مشیر حضور	۱۳۲۲ ق	-----
۸۴۷	رف	رپورت فوج فیروز جنگ (گزارش)	مصطفی قلی متصر لشگر	۱۳۲۲ ق	مظفرالدین شاه
۱۷۱۶	(م.م)	کتابچه درسی در علم جنگ	-----	۱۳۲۱ ق	-----
۸۰۷۸		کتابچه دستور العمل قوانین نظامی افواج سواره نظام (سنگی)	-----		
۱۲۳۴۵	آ	کتابچه در بیان بعضی قواعد توپچی‌گری	-----		
-----		-----	۱۵۱۳ (م.م)	جزوه آموزش نظام (به زبان فرانسه)	-----
-----		-----	۱۵۵۱ (م.م)	مشق با طالبان	-----
-----		مرضی قلی	قرن ۱۴		
۱۵۹۳	(م.م)	دفترچه نظام	-----	قرن ۱۴ ۵۹۶۲	-----
		نقشه برداری نظامی (سنگی)	سرهنگ محمد حسین میرزا	۱۳۰۱ ش	سردار سپه
۱۴۲۵	(م.م)	اخلاق و تربیت نظامی	غلامعلی خا انصاری	۱۳۰۲ ش	-----

* در مجموعه حاضر بیشترین تعداد متعلق به مجموعه موجود در کتابخانه ملی است، ولی تعدادی نیز متعلق به آرشیوهای دیگر است که با اختصارات مشخص شده است.

اختصارات: م م (مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران)
 ۵. مشترک بین موضوعات فوق (گاهی دو یا بیشتر موضوعات را شامل می‌شود).

- آ(کتابخانه آستان قدس رضوی)
۱. تفکیک موضوعی نسخه‌های خطی نظامی
 ۱. تاکتیک‌ها و عملیات نظامی - تاریخ نظامی‌گری،
 ۲. جغرافیا و نقشه‌شناسی نظامی - تعداد سربازان (نفرات آماده و غیره)،
 ۳. تعلیم، مشق و آداب سربازی - قوانین نظامی،
 ۴. جنگ‌افزارهای نظامی (تعلیم، طرز استفاده و ساخت)،
۱. سرفصل‌های مربوط به موضوع (۱) که شامل کتاب‌های با عنوان‌ها و شماره‌های ذیل است:
 - ۳۳۴ رف (قواعد حرکات مشق مخبران)
 - ۱۵۹۳ رف (قواعد نظام)
 - ۹۳۴ رف (حرکات افواج)
 - ۶۳۶ رف (پولتیک خسروان)
 - ۲۲۸ رف (اردو کشی)
 - ۸۴۹ رف (کتاب علم جنگ)
 - ۷۴۲ رف (صور مختلفه جنگ)
 - ۱۰۱۷ رف (علم تحصین و تحصن)
 - ۱۰۱۸ رف (تاکتیک)

- ۱۲۲۷ رف (تاریخ نظام و قشون)
 ۶
- ۲۷۷ رف (تاریخ علوم و محاربات)
 ۶۷۴ رف (دستورالعمل احتیاطات در جنگ)
 ۶۷۸ (سنگی) (رساله دروس نظام)
 ۹۳۳ رف (تنظیمات سپاه آلمان)
۲. سرفصل‌های مربوط به موضوع (۲) که شامل کتاب‌هایی با عنوان‌ها و شماره‌های ذیل است:
 ۱۳۸۹ رف (جزوه خلاصه نفری عساکر)
 ۵۸۹ رف (کتابچه تومانبندی افواج)
 ۱۰۱۶ رف (اصول معرفت الارضی)
 ۳۲۶ رف (قسطاس ناصری)
 ۱۵۴۳۲ رف (کتابچه ترتیب افواج قاهره)
 ۵۹۶۲ (سنگی) (نقشه‌برداری نظامی)
۳. سرفصل‌های مربوط به موضوع (۳) که شامل کتاب‌هایی با عنوان‌ها و شماره‌های ذیل است:
 ۱۸۲۹ رف (هندسه نظامی)
 ۲۳۲ رف (رساله در علم جنگ)
 ۱۶۷۷ رف (قانون نظام)
 ۱۵۸۱ رف (قواعد مشق نظام)
 ۴۳۹ رف (قواعد کلی نظام)
 ۶۰۹ رف (قانون نظامیه)
 ۱۶۴۴ رف (رساله علم جنگ)
 ۲۷۴۹ رف (ترجمه قانون جدید در باب تکلیف به خدمت نظامی)
 ۸۵۰ رف (ترجمه قانون خدمات نظامی)
 ۷۰۴ رف (کتاب تنبیه و تادیب مقصران سرباز)
 ۲۷۳ رف (علم نظام)
 ۱۸۳۱ رف (فهرست علومى که مسیو فلمر درس داده است)
- ۶۵۶۷ (سنگی) (قانون نظم قشون)
 ۱۲۲۳۲ (سنگی) (ترتیب و نظم قشون)
 ۱۲۶۳۶ (سنگی) (قانون مشق نظام)
 ۶۱۶۵ (سنگی) (قانون مشق پیاده نظام طرح اطریشی)
 ۸۰۷۸ (سنگی) (کتابچه دستور العمل قوانین نظامی افواج سواره نظام)
 ۴۰۳ (سنگی) (نظام ناصری)
 ۴۵۱۴ (سنگی) (قانون نظام به ترکی استانبولی)
 ۱۵۱۳ (خطی م.م) (جزوه آموزش نظام به فرانسه)
 ۱۵۵۱ (خطی م.م) (مشق باطالیان)
 ۱۵۹۳ (خطی م.م) (دفترچه نظام)
۴. سرفصل‌های مربوط به موضوع (۴) که شامل کتاب‌هایی با عنوان‌های ذیل است:
 ۲۵۵ رف (آتش‌بازی به فرانسه)
 ۱۰۵۳ و ۱۶۹۸ رف (صواعق‌النظام و توپ‌ریزی)
 ۱۰۵۵ رف (رساله در فشنگ)
 ۱۷۶۶ رف (رساله قورخانه)
 ۷۲۵ رف (سوال و جواب در علم توپخانه)
 ۱۸۲۳ رف (توپخانه و گلوله آن)
 ۱۸۵۹ رف (فهرست کشتی‌های جنگی انگلیس)
 ۷۷ رف (اصلاح‌نامه)
 ۱۰۱۳ رف (اسلحه‌شناسی)
 ۱۰۱۵ رف (توپ کوهی)
 ۳۷۴ رف (شرح لوازم جنگی)
 ۸۷۵ رف (طرز توپ‌های میترالیوزهاچیکس)
 ۱۲۴۶ رف (منتخب الزمان)
 ۱۸۱ رف (رساله‌ای در علم و قواعد توپخانه)
 ۶۴۷ (سنگی) (نظام ناصری)
 ۱۷۷ رف (شرح کشتی‌های جنگی انگلیس)
 ۱۲۳۴۵ (خطی آستان قدس) (کتابچه در بیان بعضی قواعد توپچی‌گری)

- ۱۶۲۵۱ (خطی آستان قدس) (علم قورخانه)
۵. سرفصل‌های مربوط به موضوع (۵) که شامل کتاب‌های با عنوان‌ها و شماره‌های ذیل است:
- ۲۷۴ رف (مهرم الجیوش) حاوی موضوعات: (۳-۲-۱)
- ۴۰۷ رف (رساله در علم جنگ) حاوی: (۳-۱)
- ۴۲۷ رف (کتابچه قانون نظامیه) حاوی: (۳-۱)
- ۳۶۴ رف (جنگ در باتلاق) حاوی: (۲-۱)
- ۳۳۸ رف (جزوه در نظم افواج) حاوی: (۳-۲)
- ۹۳۳ رف (تنظیمات سپاه آلمان) حاوی: (۴-۱)
- ۸۴۷ رف (راپورت جنگ فیروز) حاوی: (۳-۲)
- ۱۵۰۱ (خطی مؤسسه) (جزوه درسی قواعد علم جنگ) حاوی: (۴-۱)
- ۱۷۱۶ (خطی مؤسسه) کتابچه درسی در علم جنگ) حاوی: (۴-۱)
- با این تقسیم‌بندی تعداد عنوان‌ها و موضوعات مختلف کتاب مورد بحث بدین ترتیب بیان می‌شود.
- ۱۴ عنوان درباره موضوع (۱) «تاکتیک‌ها و عملیات نظامی - تاریخ نظامی گری». به اضافه ۷ عنوان مشترک روی هم ۲۱ عنوان کتاب.
- ۶ عنوان درباره موضوع (۲) «جغرافیا و نقشه‌شناسی نظامی - تعداد سربازان و نفرات آماده و غیره». به اضافه ۴ عنوان مشترک. روی هم ۱۰ عنوان کتاب.
- ۲۲ عنوان درباره موضوع (۳) «علیم، مشق و آداب سربازی - قوانین نظامی». به اضافه ۵ عنوان مشترک. روی هم ۲۷ عنوان کتاب.
- ۱۸ عنوان درباره موضوع (۴) «جنگ‌افزارهای نظامی، تعلیم، طرز استفاده و ساخت». به اضافه ۳ عنوان مشترک. روی هم ۲۱ عنوان کتاب.
- ۹ عنوان درباره موضوع (۵) که حاوی ۷ مورد درباره موضوع (۱) ۳ مورد درباره موضوع (۴) ۴ مورد درباره موضوع (۲) و ۵ مورد درباره موضوع (۳) است.
- به نظر می‌آید که بیشترین تعداد این کتاب‌ها، درباره موضوع تعلیمات نظامی و آداب و قوانین سربازی است و در آن‌ها بیشترین توجه نیز بر مشق سربازی به شیوه نوین قرار دارد و پس از آن متعلق است به شناسایی و تشریح انواع جنگ‌افزارهای نظامی، تفنگ، توپ و غیره و طرز ساخت و استفاده از آن‌ها و سپس به تاکتیک‌ها و عملیات نظامی توجه شده و کمترین تعداد هم به نقشه‌شناسی و جغرافیای نظامی تعلق دارد.

منابع

۱. آدمیت، فریدون. *امیرکبیر و ایران*. تهران: خوارزمی، ۱۳۵۵.
 ۲. *تاریخ نوین ارتش ایران: بخش نخست از ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ خورشیدی*. ج ۱. [تهران]: چاپخانه ارتش، [بی‌تا].
 ۳. تورنتون، لین. *تصاویری از ایران (سفرنامه کلنل ف کلمباری به دربار شاه ایران ۱۲۴۹-۱۲۶۵ ه.ق)*. ترجمه مینا نوایی. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۷۴.
 ۴. محبوبی اردکانی، حسین. *تاریخ مؤسسات تمدنی جدید*. ج ۱. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۶.
 ۵. یغمایی، اقبال. *مدرسه دارالفنون*. تهران: سروا، ۱۳۷۶.
- تاریخ دریافت: ۱۳۸۶/۴/۱۳

اصغر مفسر فرزند سوادیه که در این مفسر خود مقرر کرده است و چنانکه مفسر خود فرموده است که در این مفسر
 در این مفسر خود مفسر فرموده اند که در این مفسر خود مفسر فرموده اند که در این مفسر خود مفسر فرموده اند که
 مفسر خود مفسر فرموده اند که در این مفسر خود مفسر فرموده اند که در این مفسر خود مفسر فرموده اند که
 مناسب تر دانسته فایده نماند تا از در آن طرح آید در مفسر آن مرتب گردد

اصغر مفسر فرزند سوادیه که در این مفسر خود مقرر کرده است و چنانکه مفسر خود فرموده است که در این مفسر
 در این مفسر خود مفسر فرموده اند که در این مفسر خود مفسر فرموده اند که در این مفسر خود مفسر فرموده اند که
 مفسر خود مفسر فرموده اند که در این مفسر خود مفسر فرموده اند که در این مفسر خود مفسر فرموده اند که
 مناسب تر دانسته فایده نماند تا از در آن طرح آید در مفسر آن مرتب گردد

در این مفسر خود مفسر فرموده اند که در این مفسر خود مفسر فرموده اند که در این مفسر خود مفسر فرموده اند که

بحسب امر اقدس سبحانی اما که سحره شون من فرخا مبارک ابره . نوز از حرار
 در مجلس و ناز علم مشوران مانه نه در بخت اعلام محفزه و لایب رود از شون خرا 2
 در ذکا 2 که کرام بجزاب لهما ادره و کرام نجاب بحد ادره کرده بود و کرام

تو کمانه و اصغر و کمانه مستعد کجور و اده
 نامت اللطه برده نه و نور مانه مطلسه
 بند سنانه لغو مانه بنظرانی بر لبه فرزند مطلسه
 صورت کینه مرقوم کمانه در مجلس حازه کوه
 معده مانه کوه

مونی در امر در روز و کمانه و نظام و نورته مهرت مطلسه خوان نورته
 موضه الملك برده نه و در روز مطلسه خوان کوه
 زشته مجلس سابعه نورته نورته درده کوه
 ناست مجلس نورته نظام و نورته نه و نظام
 مینه انی مشق و نیای نظام و اکثر در نظام
 و نورته اگر مطلسه و العورته سابعه نورته
 ان یق

مجلسک و طار در خواجه و درجه نظام با امان
 معده زرتت نوبت و صاحب نورته نورته
 زرتت نورته مطلسه بر از نورته معفر کوه

کالیف و نومه انام از جانب است برده بود نورته معفر نه نورته
 معول دله که مریض به بی با هر طایفه نمود کوه به چه نمودی نخبه و نورته
 در نوره زاده هر کوه نورته حکام دار از مجلس نورته نورته نورته نورته نورته

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على خير خلقه محمد وآله الطيبين الطاهرين ائمة المرسلين
 وبرحمتك يا ذا الجلال والإكرام قد قدرت شاهنشاه مجاهد عالم پناه روحی وروحی العالمین
 ودر پیش جناب سحاب عطف و بدو الشهاب آقا حاجی سید محمد تقی این کتب رسیده جان
 نثار ما سرشته که مخفی و باب علم و قرآن مبارک که این جان نثار در خدمت استوار
 کمال تجربه حاصل نموده و به سبب این برسانیده نگاشته و مروض دارد تا بربک از خدمت
 کردون مدار که میل یافته آن باشد به سبب در باید لهذا حسب الامر الاقدس فرموده است
 فصلی چند از فنون و در خانه مبارک که این بنده جان نثار را مجرب و تیز بینی است باز داده در پیش
 سنج ساحت امید از کرم عمیقان حضرت پیر نهر آتش که کسب نمن در آن نظر فرود
 خطا و شبان را بقلیم غفور و رحمت اصلاح فرماید اما بعد این نسخه مطهره است

الانوار

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ بِرَبِّهِمْ

استبشاش موفور و شامای غیر محصور کردی را سر نیست که از قدرت کاد خود که هر نفس تقیست این را در سبک
 موجودات شرف نظری بخشد و سپاس حمد و تمجیدی را در دست که وجود خاکباز بر حق این معنی نیست
 تصرف او و صدقات یکبارت بان سر بر جبهه العالمین و منظر آیه و انی چه آیه و مکن رسول الله و خاتم
 انبیا صلی الله علیه و آله نظیرین با و آینه پوشیده و مانند که غرض از تحریر این مقدمات و منظور از
 نظیرین مقدمات آنست که چون این خاکر جان نثار و بنده صدققت آثار موسی استغفر الله من ذنوبه
 سالها در وقت قیامت ابران صاهنا الله عن لیبی و کعبه مان بجان نثاری شنول و در مدینه است
 و چنانکه خدمت در مقام سفار غزوه مفرم رکاب سعادت ایشاب نواب استطاب غفران ما بکعبه
 رضوان مد مبرور الیبرنه العالی فی صل النور و علی حضرت قدر قدرت اقدس نقل الفی روحی فراه
 نمود و در زمین حرکت و سکون اردو و افعال جمال غازیان خضر قرین و سپاهیان نصرت
 این محوط نظر بنده کمترین شد ~~محمود~~ شد که غالب آنها از آداب و رسوم مقدماتی خبر نگه
 در هنگام مجاهد از عدم علم و تجربه باعث قتل خود و سپاری از جان نثاران دولت است

نمبر ۱۶۷۷ و قانون نظام

این رساله است و قوانین و قواعد نظام که حسب الفرمایش این علام خانه

زادگی از لغت فرانسه بجا رسی ترجمه نموده میست برده قانون و یکصد و سی و

قاعده

شماره ۳۹ حرف قواعد عالی نظام

زنده اند بهر که کلمه معلم هر کلمه فرموده است مصنف کتاب است

عالمه علما و فرائد و خیر الی بر تفاوت و جهات از مرتب کثرت اثر در آن علیه ایران است
از قواعد نظامیه و قواعد باطنی آن که در این کتاب مشروح است بسیار با قاعده و در دست
قیمه و در ششم است این نیز همان مایه پرتیب را غله و قاعده در مشق میران و چه در
ساختن و در سر با قابلیت و استعداد و فهم و آن و میرانم و بسیار که در کتاب
مستعد است زباله و قدر و در تعلیم هر رسد و در سالی که صاحبان سخن آن نیز بر نه است
خبر آرد و در حقیقت تصدیق میکنم که عالمه بسیار است بسیار با خبریه و هم بسیار است
در میانم از خبره و همان کلمات علیه روز افزون بر اینرا که صرف و حقیقت است
این نیز به کلمه خود ملبس از این کتاب است که در این شهر مصداق و المار است ۱۳۷۰

کتابخانه مجلس شورای اسلامی
تهران

بسم الله الرحمن الرحيم

صدها سپهر معینین میزدند که در استوارت در برینند کل عالم و مجرم ایستادند
و در فواید ایشان شهادت بر صحت لای ادریت کرد و در کمال حکمت الهی
نوک مطلق و مرجع دل معین در راه برین است و سدهم با خبر و عدل
دارند در طهارت و پاکیزگی اعمال

ایستاد چون کیمون غیر مفسر سلطان عادل باذل ابرکت در با حشر
تغیر شد خبر قضای توان و قدر ترمان سلطان بن سلطان است
و الکافی ابن الکافی ابن الکافی سلطان ناصرالدین شاه در است
و سولکه در قرمز سیت ملک رحمت و در کیمین علم و عمارت در آداب
شباب و رنگ در در عینک مر سبابان بنی بخت و محمد سخی
و در ارضان حله است شهادت این ارکان بر ت و صدها

مجله علمی
۱۳۴۴
موسسه علم عالی

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

ستایش پروردگار از قیاس و نظیر اوست که نظام افواج موجودات بحکم او منظم است و بسا
افزون از او با هم نام سلطان فی راسه است که سر بزرگان میدان ارادت بتعلیم او معلم و بتجارت
بی پایان نثار ذات اقدس سرداران خیل اصفیا و سه بخت فرج انبیا می جا بسیر
و منتهی عالم کبر و صیغه کبر و خطای اهل عصیان بقا بذشاعت اوسته و در صورت
اصنام بولادت او شکسته آمد و بر آل اظهار خیار را بر بدست نایب اصحاب آلمو سویدین
بالعباسیت و کیمیل اول و ناپس اجل او باو آتا بعد چون در عهد دولت ابدت است
سازنده عصر و زمان شیر سوزنده کخام ابران او شیردان فی رتبت فراسی تاج و تخت

مغفم

جب کہ در نظر کسی که شریک صاحب منصب نامزد از مرد با قصدی نمی آید
 مراجعت آن وقت خود نمود و منصب صاحب سر کار را بر او نهاد
 اعمال را در این صورت نسبی در وقت کار هر دو و کشید ای خود کار نکند در حد
 که گفته شد در صورتی که هر دو علم و عمل یکسان در روز این باب تصدیق
 این که هر دو تصدیق تصدیق است و نظری ندارد که هر دو نظر سر کار در این باب
 در وقت از شوکت به فرزند

بسم الله الرحمن الرحيم

چون منی استراده است به شکلی که مخلوق از او خائمی نزدیک و
 کوچک در منعی ایام این که بین بیاب و حرف در روایت که منی
 باشد استراده است در مورد و در آنچه فرزند را که بر او بیوقوف باشد را

بسم الله الرحمن الرحيم

چون صاحب منصب است که الله بپسین بفرستد ایراد الله بکس است
 بفرستد که مکلف که در آنجا خود است از او نه اندکی خیر تا این زمان که خود را هم
 در وقت که مکلف نمی ماند در خانه که کمال هیچ وجه معصی برای او در وقت
 این که انما می در وقت عین بطوریکه در معاملات خود صرف شهرت
 چون این که در وقت که در سر یک است که به پستی مال صرف هر چه
 خداوند در این جهت خود را می و خود را از این نوع بر او را اندک و در یک
 در صورتی که در وقت که در سر یک است که در آنجا هیچ او که در وقت
 تصدیق ای که در وقت و در وقت و در وقت ای که در وقت ای که در وقت
 تصدیق که در وقت و در وقت و در وقت ای که در وقت ای که در وقت

بسم الله الرحمن الرحيم

ستایش باقرائش مرصع نخبی میرا سزا است که اقلام افهام و زبان بیان از بحر توستطیر و غار محمد بود
 و تمیز و تقریر احکام منافع مناد و در کمال عجز و قصور و معاینه و تمجید بی تحدید و شمار بی انتها
 مرقا و علمیر او است که اوراق هر گل و گیاه در حقه اجلات بی اکتفاء او و قریب است از تمجید و تعریف
 مشحون کن در خان سبز و نظر به بسیار هر وقتش و قریب است معرفت کرد کار و نوک خار در خانه
 شاخسار تهلل و تبسح او با تصریح و تلویح زبان کو یا است بیلیل بر کلس تبسح خوانست
 که بر خاری شش زبانیست بگوش هر چینی و خروش است دلی داند درین معنی که کوش است
 زبان کام کام از نام او یافت نم از سر حشمه انعام او یافت و درود نامعد و در محمد محمود که
 سر و قدر و یواغنا امکان است و حدل کسرت کسور کوان محرم برم سبحان الذی امری و مبر
 باطرب کحان قوسین او دنی است اجد کتبت بر حق و یایاو معراج بو پستی پیاو بیخار
 جریله عالم خط نسخ میایه و کائنات سایه او و تجلیات نهایتش حضور مبارک ال الهام و اولاد
 و امجاد و اخبار او بود که برای دفع شیاطین شرع سیر و دیوی درین کتبت هر یک شهابی شایسته معادن و خیر مطلق
 منزه

۱۹ آگوست ۱۹۷۹

صنوبر ۱۹

۸۵۰

قانون آذوقه و خدمات قلمرو وزارت فرهنگ

کتابخانه ملی و اسناد ملی جمهوری اسلامی ایران

توزیع عمومی در تمام کتابخانه‌ها

کتابخانه دولت علیه ایران

شماره ۳۱۷۳

اسم کتاب	تجزیه و تحلیل
نویسنده	محمد زاهد
موضوع	تاریخ و جغرافیا
تعداد صفحات	۱۳۰
تعداد جلد	۱
تاریخ چاپ	۱۳۰۷
محل چاپ	تهران
محل نگهداری	کتابخانه ملی و اسناد ملی
ملاحظات	

صنوبر ۱۹

قانون آذوقه و خدمات قلمرو وزارت فرهنگ

بیب آنگال، در ششمه او بو کوزگان

صنوبر ۱۹

وزارت فرهنگ و هنر

صنوبر ۱۹

کتابخانه ملی و اسناد ملی جمهوری اسلامی ایران

توزیع عمومی در تمام کتابخانه‌ها

کتابخانه ملی و اسناد ملی

صنوبر ۱۹

وزارت فرهنگ و هنر

کتابخانه ملی و اسناد ملی جمهوری اسلامی ایران

صنوبر ۱۹

صمیمه ۲۲
 ۳۷۴ شرح الوازم مثلی

مختلفه و غیر باشد پان خانانند و گشتارست کسی
 معروف تر است ادوات اولین نمونه کج کردید است
 ادواتیهای چاکتیر مختلف النوع در مقصود و ازیغ
 ظر و دینه اول است و معلوم است اول اول است
 به نظر دیند و سر جانلق نوع با کالیر کتد شود
 قصه نسبت طول است دیند
 آتیا تو بهای صحیح الی سادو
 آتیا تو بهای کوستانی سادو با انواع مختلف

بسم الله الرحمن الرحيم
 شرح الوازم مثلی از اختراعات به حکیم
 شرح و تقصیب ذیل از وضع کلی در مرتب و قانون
 خاد نکشکو تو دود و پس از ان از انواع مختلفه سلاح ناری
 چاکتیر و اول از مات آن که عب است از اول از خدایا
 و معارکات ادوات تقصیب ذیل از رنگ و اقسام کلواهای مختلفه

